

Вікторія СИЧОВА

Ю. В. Мацієвський.

*У пастці гібридності: зигзаги трансформацій
політичного режиму в Україні (1991–2014).*

Чернівці: Книги – XXI, 2016.

*Вікторія Сичова – докторка наук з державного управління, професорка,
професорка катедри соціології управління та соціальної роботи
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.*

Довготривала трансформація та перманентні коливання політичного режиму в Україні від авторитаризму до демократії, часті зміни до Конституції, форми правління, зниження довіри населення до органів державного управління спричиняють потребу визначити тип і спосіб функціонування українського політичного режиму. Втомленість суспільства від очікувань кардинальних змін у напрямку зміцнення законности, залученості громадян до процесу ухвалення управлінських рішень та управління, побудови соціальної держави викликає сумніви щодо доцільності демократичних перетворень. «Зависання» між авторитаризмом і демократією в умовах домінування неформальних (клієнтелізм, непотизм, корупція) суспільних інститутів над формальними (конституція, закони тощо) свідчить про ознаки гібридного режиму в Україні, що уповільнює темпи реформ. Це зумовлює необхідність дослідження українського гібридного режиму та особливостей національного демократичного транзиту.

Різноманітні концепції політичних режимів, їхніх проміжних (змішаних, «часткових», гібридних) форм не дають відповіді на питання щодо природи і тривалості перехідної невизначеності України. У рамках теорій демократії, модернізації, транзитології, інституційного та постінституційного підходів складно розрізнити «розтягнутий транзит» і стабільний гібридний режим, виявити закономірності функціонування та чинники стабілізації гібридних (змішаних) режимів або перетворення їх на демократичні. Неоднозначність у визначенні характеристик і перспектив політичного режиму в Україні в роботах вітчизняних дослідників (А. Колодій, Г. Куц, С. Лінецький, М. Михальченко, Н. Міненкова, В. Полохало, С. Рахманін, О. Фісун, П. Шляхтун, В. Якушик) ускладнює усвідомлення можливостей переходу до демократич-

ного сценарію. Вищезазначене свідчить про неабияку наукову актуальність ґрунтового дослідження Ю. Мацієвського «У пастці гібридності: зігзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)».

Вихід книги став результатом 17-річного системного дослідження траєкторії змін політичного режиму в Україні від здобуття незалежності до Революції гідності, яке Ю. Мацієвський проводив у Центрально-Європейському (м. Будапешт), Європейському (м. Санкт-Петербург) та Варшавському університетах, Європейському коледжі університету Тарту, Інституті Кеннана Міжнародного центру Вудро Вільсона (м. Вашингтон), Центрі Славістичних та Евразійських досліджень Каліфорнійського університету (м. Берклі) та Центрі східних досліджень (м. Варшава). У фокусі уваги науковця – вплив неформальних інститутів, передусім клієнтелізму, непотизму й неформальних угод на поведінку політичних гравців.

Використання широкої джерельної бази дослідження (більше половини якої – 298 із 706 – іноземними мовами) дозволило авторові здійснити значний за обсягом аналіз теорій, підходів, методологій і методик зарубіжних і українських науковців. Рецензована монографія характеризується високим методологічним рівнем виконання.

На основі мережевого підходу, а також інституціоналізму раціонального вибору в Ю. Мацієвського вийшло запропонувати власне бачення сутності та визначення гібридного режиму, інституційної пастки («пастки гібридності»), інволюції конституціоналізму в Україні. Інволюцією конституціоналізму науковець називає перевагу «політичної доцільності» над формальними процедурами прийняття рішень, систематичне та свідоме порушення принципу верховенства права, вибіркоче застосування самих законів (с. 47, 48). Цілком слушно початок інволюції конституціоналізму в Україні і встановлення неефективної інституційної рівноваги (інституційної пастки) вчений датує 1996 р. – ухваленням Конституції під тиском Президента та її порушення всіма ключовими гравцями (с. 194–95). Не викликає сумнівів, що подальше свідоме руйнування «правил гри» політичними акторами, особливо в період 2004–13 рр. стало чи не визначальним чинником швидкої концентрації влади «сім'єю» В. Януковича.

Динамічна модель дослідження Ю. Мацієвського, що базується на п'яти чинниках впливу на поведінку еліт: операційному кодї політичної культури еліт, практиці укладання неформальних угод, інволюції конституціоналізму, структурних обмеженнях авторитаризму, високої невизначеності (непередбачуваності політичного вибору), – дозволила простежити процес «гібридизації» режиму України, або сповзання країни в пастку гібридності. Останню автор монографії визначає як «сукупність стійких, але неефективних інститутів, що заважають елітам рухатися у бік демократії, але дозволяють зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму» (с. 9); «неефективну сукупність політичних і економічних інститутів» (с. 33).

Зробивши предметом дослідження формальні та переважно неформальні політичні інститути, структуру еліт, їхню взаємодію між собою та суспільством, автор наукової праці використовував здебільшого якісні ме-

тоди дослідження – опис та інтерпретацію. Водночас застосування кількісних, математико-статистичних методів надало йому можливість оперувати різноманітними індексами: президентської влади (с. 68–9, 77–9, 194, 345), економічної свободи (с. 78), фракційності (ефективної кількості партій) (с.192), стабільності влади (с. 349, с. 412), централізації особистої мережі президента В. Януковича (с. 379–80, 390–91). Зазначені методи допомогли з формалізацією авторської гіпотези щодо чинників впливу на стабільність / нестабільність політичного режиму в Україні. Використання методу експертних оцінок (показники стабільності влади, організаційного потенціалу та згуртованості влади) стало основою для пояснення критичного стану стабільності влади в Україні впродовж 2010–13 рр. (с. 412, 414, 425, 426).

Монографія Ю. Мацієвського складається зі вступу, шести розділів, післямови, списку літератури та 4-х додатків. Дискутуючи із західними теоретиками, вчений послідовно пропонує та аргументує відмінну від країн Східної Європи та Латинської Америки (с. 299, 308, 312, 332, 336) траєкторію політичних змін в Україні, описує етапи, динаміку гібридизації режиму, аналізує структурні й ситуативні чинники сповзання країни до стану неефективної рівноваги. Порівнюючи засоби неформального впливу українських президентів на інших політичних гравців, практику неформальних угод, прояви непотизму, клієнтелізму, нові якісні ознаки та форми неформальних інститутів, Ю. Мацієвський пропонує періодизацію політичних змін в Україні, «прив'язуючи» її до президентських каденцій, що зумовлює структуру роботи.

Сповзання в пастку гібридності автор вбачає у зростанні частоти застосування неформальних практик під час президентства Л. Кравчука та Л. Кучми (1991–2004 рр.). Зокрема, він цілком слушно доводить, що за правління другого президента відбувся перехід від превентивного до коерсивного клієнтелізму (у вигляді примусового голосування на виборах під страхом втрати роботи) (с. 75, 179, 184, 194). Не викликає заперечень обґрунтування автором монографії висновку про зростання з кінця 1990-х років впливу фінансових груп інтересів (кланів) на прийняття управлінських рішень.

Цілком слушно Ю. Мацієвський приділяє окрему увагу інституту політичної опозиції як істотній ознаці демократичного політичного режиму. Утім, автор монографії аналізує діяльність опозиції на основі акторного підходу, через призму об'єктності впливу акторів (президентів) на нього, а не суб'єктності впливу цього інституту на політичний процес. Ретельно характеризує неформальні практики, зокрема угоди між лідерами різних опозиційних партій / фракцій. Оригінальним є авторський поділ опозиції, що протистояла режиму, на дві частини – політичну і громадянську (с. 187, 196).

«Помаранчеву революцію» науковець називає першою, проте невдалою спробою виходу з пастки гібридності. Беручи назву в лапки, він підкреслює, що не вважає події 2004 р. ані революцією (с. 231, 256), ані транзитом (с. 231), а радше архетипним випадком серед інших «кольорових» революцій (с. 212, 254), ненасильницькою ротацією (або квазізаміщенням) еліт (с. 251, 256). Ю. Мацієвський послідовно доводить, що «Помаранчева революція» не

«скоригувала» траєкторію демократичних перетворень і не привела до формування стабільної демократії, а, навпаки, – до тривалої політичної кризи, що закінчилася поверненням В. Януковича до влади» (с. 197). Автор рецензованої монографії із застосуванням акторного та інституційного підходів послідовно обґрунтовує на значному фактологічному матеріалі свою наукову гіпотезу про відсутність змін соціального ладу, соціальної структури суспільства та інституційних змін після подій 2004 р. Власне, бачення Ю. Мацієвського в контексті парадигми інволюції – «не з погляду появи чогось нового, а занепаду, всихання чи пристосування старих інститутів до нових умов» – надало йому підстави характеризувати «Помаранчеву революцію» як «важливий етап розпаду посткомунізму на території України» (с. 269).

Істотним науковим доробком є аналіз структури (ієрархії, взаємодії) та якісного складу (соціального походження, віку, освіти, регіонального представництва, причетности до радянської номенклатури) еліт в Україні (с. 237–49). Одержані результати є переконливою ілюстрацією авторського висновку про репродукцію (заміщення), а не зміну еліти в Україні (с. 251) та невдалої спроби виходу з інституційної пастки гібридності.

Постпомаранчевий період, за вагомими аргументами Ю. Мацієвського, характеризується подальшим відходом від демократизації, руйнуванням держави під дією неформальних угод і клієнтелізму. Після ретельного аналізу індикаторів зміни режиму, представленого в табл. 4.1.1, автор визначив період 2004–10 рр. як «дефектну демократію» (с. 279). Слід віддати належне авторові монографії, який за всієї складності джерельної бази, наукових підходів системно, фахово, ґрунтовно аналізує неформальні угоди, використання Конституційного Суду з політичною метою («неправовий характер прийняття рішень») (с. 296, 303), клієнтелізм, непотизм, корупцію періоду 2005–10 рр. (с. 282–303). Цілком погоджуємося з авторським висновком, що «політичні трансформації в Україні до та після «Помаранчевої революції» не варто розглядати у лінійній площині. Більш коректно було би говорити про зигзагоподібний характер політичних змін», які «... потрібно розглядати крізь призму процесів демократизації та авторитаризації або ж ще ширше з т. з. еволюції чи інволюції» (с. 280).

Ю. Мацієвський блискуче впорався з графічним зображенням траєкторії трансформацій політичного режиму в Україні (рис. 4.1.1 (с. 281) та обкладинка книги).

На відміну від більшості українських дослідників, упевнених у тому, що в період президентства В. Януковича відбувалася авторитаризація режиму, Ю. Мацієвський висуває та обґрунтовує тезу про «відновлення системи “патронатного президентства”, встановлення султанізму як крайньої форми патримоніалізму, гібридизацію режиму, квазіавторитарну модель, за якої конкурентні вибори співіснували з вкоріненим клієнтелізмом, звуженням політичної конкуренції» (с. 356, 363, 364, 373, 391, 420). На особливий інтерес заслуговують пояснення автором наявності запобіжних чинників авторитаризації режиму (структурних чинників обмеження авторитаризму) періоду 2010–13 рр. До них він відносить низьку економічну ефективність влади, відсутність монополю-

го контролю над інформаційним простором, відсутність інструментальної опори у вигляді лояльної бюрократії та «силовиків», гетерогенність українського суспільства, наявність кількох політико-економічних груп, непідконтрольних владі, а також неприйняття більшістю українців самої ідеї авторитаризму. Застосування мережевого підходу до дослідження клієнтелістських зв'язків під час президентства В. Януковича дозволило Ю. Мацієвському зробити висновок про моноцентризм президентської мережі навколо «Сім'ї» (с. 380, 381, 389, 390). Автор зробив ретельний аналіз непотизму в центральних органах влади, що свідчить про обґрунтованість висновку щодо посилення цього явища, поєднання його з клієнтелізмом у період 2010–13 рр., що завадило утвердитися раціонально-бюрократичній моделі організації державної влади (с. 384).

Приємно відзначити, що автору вистачило сил охарактеризувати наслідки гібридизації режиму. Цілком слушні авторські розрахунки індексу стабільності влади (табл. 6.2.1, с. 413), що дають підстави для пояснення нестабільності стану режиму Януковича та її наслідків – політичної кризи, Революції Гідності (2013–14 р.) (с. 415).

Абсолютно доречно для переконливості своїх висновків Ю. Мацієвський порівнює події 2004 та 2014 рр. за одинадцятьма теоретичними ознаками революції. Він доводить майже відсутність їх у першому випадку (лише 3), наявність у другому – 7. Немає сумнівів в авторському висновку, що події 2014 р. можна вважати революцією. Ю. Мацієвський наполягає, що це була політична, а не соціальна революція (с. 454, 461).

Монографія завершується післямовою, яка містить міркування автора про зміну / перспективи зміни режиму після Революції Гідності. Хоча Ю. Мацієвський відзначає поліпшення показника демократизації (с. 466), можна погодитися з висновком автора, що за низкою ознак – формування уряду не за принципом підтримки певної програми, а за квотним принципом, який «забезпечує баланс у «системі конкуруючих пірамід» (с. 460), прихід «Вінницького клану» в столицю (с. 461), наявність непотизму та клієнтелізму в парламенті через збереження змішаної системи виборів, погіршення індексу економічної свободи (с. 465), відсутність демократичних правил гри (с. 467) – режим в Україні залишається гібридним (с. 468).

Слушними є пропозиції автора запровадити державне фінансування політичних партій, створити відкриту систему виборів і дієве місцеве самоврядування (с. 476) задля якщо не подолання, то обмеження руйнівного впливу неформальних інститутів. Найбільші надії Ю. Мацієвський покладає не на еліту та наявні інститути, якість яких у нього викликає сумніви, а на суспільство, громадських активістів, завданням яких має стати тиск на еліту (президента, уряд, парламент) для проведення результативних реформ (с. 476, 478). А також на Захід, який має показати Україні чіткі перспективи вступу до Європейського Союзу, здобуття спеціального статусу в НАТО для інституційної «прив'язки» України до євроатлантичних інститутів.

Попри ґрунтовність і високу фаховість дослідження, хотілося би висловити зауваження та звернути увагу на деякі дискусійні положення.

Структура роботи є продуманою, виваженою, з її допомогою автор послідовно підтверджує свою наукову гіпотезу про гібридизацію політичного режиму в Україні. Між тим архітектура тексту монографії дещо обтяжена підпунктами та неодноразовими повторами сюжетів. Не зовсім доречними, на нашу думку, є неодноразові спроби хронологічного «забігання» наперед або «повернення» в аналізі політичних явищ і процесів. Зокрема, у висновках до 2 розділу, присвяченому аналізу неформальних практик протягом 1991–2004 рр., автор монографії згадує про дані опитувань міжнародних організацій учасників протестів 2004 та 2014 рр. щодо зрілості громадянського суспільства в контексті аналізу масової мобілізації (с. 196). У § 3.2 «Помаранчева революція у світлі соціальних досліджень», зіставляючи теоретичні ознаки революції з ознаками подій 2004 р., автор монографії недоречно (випереджаючи логіку дослідження) наводить порівняння з подіями 2013 р. (с. 222).

Наприклад, у § 4.1 «Чи змінився політичний режим після “Помаранчевої революції”» автор, на нашу думку, із запізненням додав підпункт про політичний режим в Україні з 1994 до 2004 року (с. 260–65), який бажано було би «вбудувати» в текст чи висновки попередніх двох розділів. Крім того, черговий академічний дискурс щодо визначення сутності «Помаранчевої революції» (революція чи протест? (с. 266–71) у цьому ж параграфі, на нашу думку, був би органічним у § 3.1 «“Помаранчева революція” в академічному дискурсі: умови, динаміка, наслідки».

Структурно монографія закінчується післямовою. Авторіві рецензії бракує в роботі ґрунтовних загальних висновків. Натомість часто у висновках трапляються несвоєчасні та недоречні тези, припущення. Зокрема, у висновках до 4 розділу, присвяченому дефектній демократії за часів президентства В. Ющенка, згадано події 2013–14 рр., які в цій частині монографії не розглядаються (с. 308). У висновках до 5 розділу, у якому аналізовано гібридний режим за президентства В. Януковича, висловлені побоювання, що керівництво, обране після Революції Гідності, буде й далі «гратися з правилами», і сподівання на позитивний сценарій демократизації (с. 391). Це також не стосується змісту розділу.

Бачаться не зовсім коректними назви деяких параграфів (§5.2 «Псевдо, квазі чи напів: тенденції трансформації режиму...» (виникають питання до неповних визначень), § 5.3 «Структурні обмеження...» (обмеження чого?). А також деяких підпунктів усередині параграфів: «діагноз», «аналіз», «що еліти мали б зробити», «рух куди?», «оцінки сценаріїв» (с. 226, 252, 311–16, 343, 435). Іноді автор вдається до публіцистичних назв (§ 4.1 «Чи змінився політичний режим після Помаранчевої революції?», § 6.3 «Зовнішній тиск чи внутрішні ресурси...?»). Утім, це можна пояснити бажанням автора рецензованої монографії зробити текст менш «сухим», більш доступним широкому загалу читачів.

У роботі є певні неточності. Зокрема, автор помиляється з назвою пропрезидентської політичної сили Л. Кучми – *Національно-демократична партія* (с. 152) замість *Народно-демократична партія* (НДП). Це виправлено вже на наступній сторінці (с. 153). Не зовсім зрозуміло, що мав автор на увазі, говорячи про членство в «Об'єднаних американських державах» (с. 423).

Уважаємо, що захоплення акторним підходом призвело до незаслуженого применшення ролі інституту політичної опозиції як наслідку та чинника впливу на зміни політичних режимів в Україні. Не можемо погодитися з твердженням, що «опозиція була сформована в період між парламентськими (2002 р.) і президентськими (2004 р.) виборами, ...не була ні ціннісною, ані ідеологічною опозицією режиму Л. Кучми», а також із тим, що «це був ситуативний альянс Ю. Тимошенко, В. Ющенко та О. Мороза, посилений політиками й бізнесменами, які до них долучилися. Опозиційність цих людей була спричинена образою (як у випадку з Ю. Тимошенко) і політичною кон'юнктурою (як у випадку з В. Ющенком)» (с. 185). І далі: «альтернативна до владної частини еліт (контреліта) вдало замаскувалась в опозицію, проте такою не була» (с. 251).

Якщо до 2001 р. на запитання: «Чи існує в Україні політична опозиція?» дослідники не могли дати однозначної відповіді, то вже після 2001 р. сумніви науковців щодо існування політичної опозиції було розвіяно. Функціонування політичної опозиції було легалізовано не тільки Законом України «Про політичні партії в Україні» (травень 2001 р.). Можна говорити про поступове структурування де-факто політичної опозиції у зв'язку з формуванням (штучно, зверху) парламентської більшості, що спричинило Оксамитову революцію (січня-лютого 2000 р.). На жаль, Ю. Мацієвський взагалі оминає цю подію, яку, на нашу думку, можна вважати передумовою Помаранчевої революції. Авторське визначення останньої як «другої після 1990–1991 рр. ненасильницької ротації еліт» (с. 256) також бачиться неточним з огляду на зміни політичного ландшафту в парламенті (відсторонення комуністичної більшості від впливу на прийняття рішень) унаслідок Оксамитової революції. Урахування цих чинників могло би спростувати авторську логіку пояснення короткотривалості Помаранчевої революції «обмеженістю подіями кінця 2004 р.» (с. 219, 269).

Також дискусійними видаються доводи автора монографії про відсутність змін соціального ладу, соціальної структури суспільства та інституційних змін після подій 2004 р. Очевидним було серйозне реформування соціальної політики: запровадження нової системи державних соціальних стандартів на основі прожиткового мінімуму та значне зростання їхнього рівня, позитивна тенденція підвищення доходів громадян, збільшення середнього класу; часткового виведення економіки з тіні.

Складно погодитися з твердженням автора рецензованої монографії про «хаос, створений В. Ющенком і Ю. Тимошенко» (с. 298, 361, 362, 408). Виглядає, що Ю. Мацієвський занадто захопився акторним підходом, персоналізацією політики. Натомість бажано було би звернути увагу на нове явище в українській політичній системі – стан коабітації, що означало протистояння між Президентом України і Кабінетом Міністрів України, співіснування президента й уряду, представлених політичними силами, що перебувають в опозиції одна до одної. В умовах несформованої демократичної політичної культури ця ситуація мала значний конфліктогенний потенціал з високою ймовірністю переростання в гостру політичну кризу.

Надалі ситуація диспаритету (з 2006 р.) (перебування на центральному та регіональному рівнях влади представників партій, що конкурують) сприяла скороченню можливості, частоти та кількості неформальних практик, зокрема, широкого застосування адмінресурсу, побудови адміністративних «партій влади». Диспаритет також призвів до зростання впливу інституту політичної опозиції на парламентську діяльність, на прийняття управлінських рішень, особливо на регіональному рівні (де вона уособлювала владу). До речі, помітне зростання впливу опозиційних сил на політичний процес зазначає і сам Ю. Мацієвський (с. 276).

Видається дещо упередженим аналіз конфлікту між В. Ющенком (президентом) та Ю. Тимошенко (прем'єр-міністром) у площині «особистих тактичних і стратегічних інтересів», «прихованої конкуренції» за важелі впливу «ключового гравця» (с. 248, 256, 275, 289, 303). Не можна не враховувати ідеологічних розбіжностей між лідерами політичних сил, різні погляди на моделі соціально-економічної політики (відповідно неоліберальну та соціал-демократичну), методи управління (ліберальні та сильного державного втручання в економіку).

Абсолютно погоджуємося з Ю. Мацієвським про незавершеність політичної реформи, збереження неформальної «підкилимної» політики (с. 255). Проте, на відміну від автора монографії, вважаємо, що усталені неформальні практики використовували для здійснення реформ, а не для утримання влади. Безперечно, цей парадокс автор рецензії не виправдовує.

Незаперечною заслугою автора є ілюстрація своїх тез, висновків у вигляді рисунків, таблиць, додатків, що значно полегшує сприйняття аналітичних матеріалів. Між тим вони не позбавлені певних недоліків. Зокрема, табл. 4.2.1 «Варіанти взаємодії політичних гравців» (с. 285) є повтором табл. 3.3.1 «Можливі сценарії конфліктів між елітами» (с. 240). Причому в останній зазначено, що це – авторська модифікація, а на першій – джерело: Гельман В. (2007). Представлений рис. 3.3.1 «Структура еліт з погляду стратифікаційного підходу» (с. 239) потребує деяких уточнень як у назві, так і в класифікації політичної еліти (хіба еліта влади не належить до публічної еліти чи еліти впливу?), а також конкретизації адміністративної (управлінської) еліти, до якої слід було би віднести президентську адміністрацію та Кабінет Міністрів.

Висловлені зауваження зовсім не знижують наукової та практичної цінності рецензованої монографії.

Монографія Ю. Мацієвського «У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)» є самостійним, оригінальним, ґрунтовним, новаторським науковим дослідженням у галузі політичної науки. Вона відкриває нові напрями та горизонти подальших розвідок у сфері дослідження політичних режимів в Україні.

Вітаю Ю. В. Мацієвського із серйозним досягненням, наукову спільноту – з вагомим підґрунтям для поглиблення досліджень у галузі політології та державного управління, можливими подальшими дискусіями; а всіх, хто цікавиться політичним життям в Україні, – з добротним читивом!